

ԱՆՆԱ ԱՐԱՋՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ

ԱՆԱՀԻՏ ՅՈՒՋԲԱՇՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ ՈՒՆԵՑՈՂ ԲԱՌԵՐՆ ՈՒ ԵԶՐՈՒՅԹՆԵՐԸ «ԲՈՒԶԱՆՂԱՐԱՆ ՊԱՏՍՈՒԹԻՒՆՔ» ԵՐԿՈՒՄ

Քրաբարի բառապաշարն առ այսօր ենթարկվել է բազմակողմանի քննության՝ իմաստակառուցվածքային եւ ստուգաբանական հարուստ վերլուծություններով¹, սակայն գրաբարի բառապաշարի իմաստային տարբեր շերտերն ընդգրկող բառերի՝ իբրեւ եզրույթների գնահատականը տրված չէ։ Այնինչ գրաբարի բառապաշարում եզրույթները ծանրակշիռ տեղ ունեն, որոնց քննությունը կարեւորվում է ինչպես համաժամանակյա, այնպես էլ տարժամանակյա դիտակետերում։

Գրաբարի եզրույթների համաժամանակյա քննության համար հարուստ նյութ է տալիս «Բուզանդարան պատմութիւնք» երկը²։

Երկի բառապաշարի ակնառու հատկանիշն իմաստային բազմաշերտությունն է, որը պայմանավորված է երկի բովանդակությամբ։

Աշխատության «Խոստաբանութիւն նախագիտելի» հատվածում³ տրվում են տեղեկություններ երկում ընդգրկված պատմությունների մասին, որոնք «յիշատակարանք են, այսինքն՝ կարգ անցելոց իրաց, գործք եւ վարք քահանայապետաց սրբոց արանց Աստուծոյ, եւ թագաւորաց տէրանց աշխարհաց Արշակունեաց, եւ զօրավարաց՝ արանց անուանեալ քաջ նախարարաց, եւ խաղաղութեան, եւ պատերազմին, եւ շինութեան, եւ աւերածոյ, եւ արդարութեան, եւ անօրէնութեան, եւ աստուածապաշ-

¹ Մանրամասն տե՛ս Ա. ԱՐԱՋՅԱՆ, Ն. ԴԻՐԱՐՅԱՆ, Ա. ՅՈՒՋԲԱՇՅԱՆ, Հայոց լեզվի պատմություն, Երեւան, 2017, էջ 120–226։

² Քննությունը կատարված է ըստ հետեւյալ հրատարակության՝ «Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց», Երեւան, 1987։

³ Բնագրային օրինակների եւ մեջբերումների էջերը տրվում են շարադրանքում։

տուժեան, եւ ամբարշտութեան....» (էջ 6): Հետեւաբար երկի բառապաշարում առանձնակի տեղ են զբաղեցնում այն բառերն ու եզրույթները, որոնք ներկայացնում են՝ ա) երկրի հոգեւոր եւ մշակութային, ռազմաքաղաքական կյանքը, բ) թագավորների սովորույթները, վարքութեանը, արտաքին եւ ներքին քաղաքականությունը, գ) պալատական տարբեր պաշտոնյաների, նախարարների եւ զորավարների՝ միմյանց եւ թագավորների հետ ունեցած հարաբերությունները, արտաքին հանդերձանքը եւ այլն:

Ներկայացնենք բազմաթիվ օրինակներից մի քանիսը: Օր.՝ բարձ (զենդ.) բառը բազմիմաստ բառ է: Ռ. Ղազարյանը «Գրաբարի բառարանում»⁴, ի թիվս այլ իմաստների, նշում է պատվավոր տեղ, որ թագավորները շնորհում էին ազնվականներին, նախարարներին՝ ըստ ավագության աստիճանի իմաստը եւ օրինակը բերում է Բուզանդից. «Եւ բարձ նորա ի վեր, քան զամենայն նախարարացն» (Բուզ. Ե., 7): Աշխարհաբար թարգմանության 178-րդ ծանոթագրության մեջ Ստ. Մալխասյանցը վկայում է, որ այն նույն պարսկական գահն է (էջ 440), որ նշանակում է այն տեղը կամ բարձը, որտեղ նախարարը նստում է թագավորական սեղանի շուրջ՝ նայելով իր ավագությանը: Նույնը նշված է նաեւ ԳԲԱ-ում: Գահը (պհլ.) բազմիմաստ բառ է, որի համար առանձնացված է հինգ իմաստ, որոնցից երրորդը հետեւյալն է. այն տեղը՝ աթոռը, որ հատկացված է ազնվական տոհմի անդամին՝ թագավորի սեղանի շուրջը կամ ատյանում՝ բարձ⁵:

Բնագրային օրինակներից մեկում հեղինակը հավելել է նաեւ էրեց արմատը գահ բառի նշանակությամբ. «Զայնու ժամանաւ ապստամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղձնեաց, որ անուանեալ կոչէր բղեաշխն. որ էր մի ի չորից գահէրեց բարձրէրեց տաճարին արքունի» (էջ 36):

Մարդպետը պալատական կարեւոր պաշտոնյաներից մեկն էր՝ արքունի պալատի ներքինապետը հայ Արշակունիների ժամանակ, որ սովորաբար կոչվում էր Հայր Մարդպետ: Այն պալատական պաշտոնյայի նշանակությամբ պատմական եզրույթ է, ինչպես՝ «....գԴղակ Մարդպետ,

⁴ Ռ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, Գրաբարի բառարան, Ա., Երեւան, 2000 (այսուհետեւ՝ ԳԲԱ), Բ., Երեւան, 2000 (այսուհետեւ՝ ԳԲԲ):

⁵ Տե՛ս ԳԲԱ, էջ 304. Բառարանային վկայումները շարադրանքում տրված են ոչ դասական ուղղագրությամբ:

որ անուանեալ կոչէր ըստ գործոյն՝ հայր թագաւորին՝ թողին զնա սահմանապահ ի Գանձակ» (էջ 310): Բնագիրը հարուստ է ռազմական նշանակութեամբ եզրույթներով. օր.՝ «Եւ լեզէոն զօրուն բազմութիւնն, այսինքն Յունաց զօրացն սպարակիրն.... զգունդ նիզակաւորացն, կուռ վառեալք....» (էջ 310): Լեզէոնը (լատ., հուն.) հռոմեական զորքի միավորում է, որ «տարբեր ժամանակներում պարունակում էր 3000—6000 հետեւակ եւ հեծեալ զինուոր» (ԳԲԱ, էջ 530):

Գունդը ռազմական եզրույթ է. այն փոխառութիւնն է պահլավերէնից եւ նշանակում է ընդհանուր զորքի մի խոշոր հատված, մաս (ԳԲԱ, էջ 341), բայց այն բազմիմաստ բառ է, որի համար ԳԲԱ-ն առանձնացնում է 5 իմաստ (ԳԲԱ, էջ 341)՝ 1) որեւէ երկնային մարմին, 2) ծովի խորութիւնը չափելու գործիք եւն: Իբրեւ ռազմական եզր՝ արդի արեւելահայերենում այն պահել է իր գործառութիւնը. «Ապա ժողովէր սպարապետն զօրավարն Հայոց Մեծաց Վաչէ զազատախումբ բանակ նախարարակոյտ զօրացն.... եւ բազում ծախ մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոցն (էջ 44):

ԳԲԱ-ն աւագանի բառը մեկնաբանում է իբրեւ հավաքական գոյական՝ ավագներ, իշխաններ, մեծամեծներ, թագավորի խորհրդականներ: Այսօր այն քաղաքական կառավարման եզրույթ է: Այս բառերի՝ իբրեւ եզրերի քննութիւնը մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում:

Բուզանդը տալիս է ծովածավալ նյութ, որը կարիք ունի համակարգային վերլուծութեան, ինչին եւ ուղղված է մեր աշխատանքը: Բնագրում տեղ գտած եզրույթների համաժամանակյա քննութիւնն արժեւորում է դրանք՝ ոչ միայն լրացնելով գրաբարյան գիտաբառերի շուսումնասիրված էջը, այլեւ նպաստելով արժեւորմանը տարժամանակյա դիտակետում: Նրանց մի մասը մնացել է գրաբարի բառապաշարի շրջանակում, եւ այսօր կարող ենք արժեւորել իբրեւ պատմական բառ-եզրեր, մի մասն անցել է հայերենի զարգացման հաջորդ փուլերին՝ կրելով իմաստային որոշակի փոփոխութիւններ: Օրինակ՝ մատեան բառի համար ԳԲԲ-ում նշվում է, որ այն փոխառութիւնն է պահլավերէնից, եւ առանձնացվում են հետեւյալ իմաստային խմբերը՝

- Ա. 1) մագաղաթ կամ թուղթ, որի վրա գրում էին,
- 2) գիրք, գրվածք, արձանագրութիւն,
- 3) պատմական բովանդակությամբ գիրք, պատմագիրք,
- 4) գրքի մաս՝ գլուխ,

5) գրադարան:

Բ. էգ ձի, մատակ, զամբիկ

Գ. Սասանեան Պարսկաստանում ընտիր հեծելազորի գունդ, իբր՝
անմահների գունդ:

Այս վերջին իմաստով այն ռազմական նշանակության եզրույթ է,
բնագրում ունենք. «....մատենիկ գնդաւն ընդ առաջ նոցա խաղալ հասա-
նել....» (էջ 32):

Այն պատմական եզրույթ է:

Իսկ արձանագրությունների եւ հաշվառումների իմաստներով այ-
սօր մատյան բառը գործածվում է հաշվեմատյան (հաշվապահական տի-
րույթում), դասամատյան՝ ուսումնական գործընթացների կազմակերպ-
ման տիրույթում: Այն պահպանել է նաեւ պատմագիրք իմաստը՝ իբրեւ
գրականագիտական եզր:

Դեսպան — «Ապա յայնմ ժամանակի Վարազն արձակէր դեսպան
առ արքայն Հայոց (էջ 80), ունենք նաեւ դեսպան արմատով կազմ-
ված դեսպանագնացեալ բառը. «Սա դեսպանագնացեալ էր առ Վարազ
Շապուհ....» (էջ 78): ԳԲԱ-ում վկայված են նվիրակ, պատգամախոս,
սուրհանդակ իմաստները:

Արդի հայերենում այն նշանակում է նաեւ պետական կառավարման
լիազորված անձ, որը ներկայացնում է իր երկրի շահերը, իբրեւ այդպի-
սին՝ ունենք դեսպան եւ դեսպանատուն եզրույթները:

Հազարապետ (փխն է պահլավերենից) — «....զմեծ հազարապետն ի
հազարապետութեան» (էջ 48): ԳԲԱ-ն նշում է հետեւյալ իմաստները՝ 1)
հազար զինվորի պետհրամանատար, 2) բարձրագույն քաղաքացիական
պաշտոնյա, 3) արքունական հրամանատար, 4) արքունական իշխա-
նական ելքումուտք կառավարող պաշտոնյա, վերակացու, տնտես: Այն
պատմական բառ է եւ եզրույթ:

Ինչպես նշեցինք, բնագրում տեղ գտած եզրերն ընդգրկում են տար-
բեր բնագավառներ: Նրանք մանրակրկիտ եւ բազմակողմանի քննության
եւ վերլուծության կարիք ունեն, ուստի ճիշտ ենք համարում կատարել
նրանց ուսումնասիրությունն ըստ բնագավառների: Բնագրի բառապա-
շարում մեծ տեղ են զբաղեցնում կրոնական բովանդակության բառերն
ու եզրույթները, քանի որ հեղինակն առանձին խնամքով է ներկայաց-
նում Հայոց աշխարհի հոգեւոր կյանքը՝ սկսյալ առաջին քահանայապետ
Գրիգորի որդի Վրթանեսի քահանայապետությունից մինչեւ «ցայնոսիկ ի

վերջինսն՝ որք կային գլխաւորք եպիսկոպոսք Հայոց. մի առ միոջէ կարգօք թուօք եւ համարօք կանոնեալ դրոշմեալ նկարեցի իւրաքանչիւր գլխովք» (էջ 6): Սույն ուսումնասիրութեան մեջ մենք կատարել ենք կրօնական բովանդակութիւն ունեցող բառերի եւ եզրույթների համաժամանակյա քննութիւն⁶:

Բնագրում գործածված կրօնական բովանդակութիւն ունեցող բառերը բաժանվում են երկու խմբի՝

1) Բուն կրօնական իմաստ ունեցող բառեր, որոնք արժեւորվում են իբրեւ եզրույթներ, օրինակ՝ եկեղեցական պաշտօնների անվանումները՝ ֆահանայ, եպիսկոպոս, փոխեպիսկոպոս, եպիսկոպոսապետ եւն, եկեղեցի, մեհեան, ուխտ, բագին, վարդապետութիւն, աստուած, մատուռ:

2) Բառեր, որոնք ունեն նաեւ այլ իմաստներ, բայց ի շարս այդ իմաստների՝ նաեւ կրօնական նշանակութիւն. օրինակ՝ կանոն բառի համար ԳԲԱ-ում նշվում է յոթ իմաստ: Այն փոխառութիւն է հունարենից, եւ միայն 7-րդ իմաստն է կրօնական՝ աստվածային, եկեղեցական, քաղաքական օրենքներ, նաեւ շարական, օրհներգ, եկեղեցական երգեր: Բնագրում այն գործածված է «խոստումն երրորդի» գլուխները ներկայացնելիս՝ ցանկի գլուխներ իմաստով (էջ 8): Հեղինակն օգտագործել է «խոստումն» եւ «խոստաբանութիւն» բառերը, որոնցից երկրորդը ոչ միայն գրականագիտական եզրույթ է՝ նախաբան, առաջաբան, այլեւ ունի գրվածքի գլխակարգութիւն, ցանկ իմաստները, իսկ «խոստումն» (երրորդ) եզրը հեղինակը գործածել է դպրութիւն իմաստով՝ ըստ Ստ. Մալխասյանցի թարգմանութեան (էջ 6): Այն՝ իբրեւ բառային միավոր, ունի նաեւ ուխտ, կրօնավորական կարգ իմաստները:

Նշենք, որ բնագրում գործածված կրօնական բովանդակությամբ եզրույթներն արժեւորելիս հիմք ենք ընդունել էդ. Աղայանի այն մոտեցումը, որ հայերենի բառապաշարն ընդհանրապէս բաժանում է 3 խմբի՝ եզրույթագիտական դիտակետում՝ 1) բառեր, որոնք ոչ եզրույթային են, 2) եզրույթային բառեր, որոնք ընդհանուր նշանակութեան բառեր են, բայց որոշակի իմաստների դրսեւորումներում՝ նաեւ եզրույթ, 3) եզրույթներ, որոնք ունեն միայն եզրույթային նշանակութիւն⁷:

Կրօնական բովանդակութեան բառերը բնագրում գործածված են բոլոր գլուխներում, բայց նրանցով ակադձուն է հատկապէս երրորդ դպրու-

⁶ Մյուս բնագավառներն ընդգրկող բառերին եւ եզրույթներին կանգնադրականք մեր առաջիկա ուսումնասիրութիւններում:

⁷ Տե՛ս է.Գ. Ա.Ա.ՅԱՆ, Ընդհանուր եւ հայկական բառագիտութիւն, Երեւան, 1984, էջ 320:

թյունը: Այն ընդգրկում է քննած եզրույթների երկու երրորդը: Հեթանոսական մեհյաններին եւ կուռքերին փոխարինելու էին քրիստոնեական վարդապետությանը բնորոշ շինությունները՝ եկեղեցիներ, մատուռներ, առաքելարաններ, մարգարեարաններ, վկայարաններ եւն: Վրթանես քահանայապետի քրիստոսանվեր գործունեությունը եւ քարոզչությունը հեղինակը նկարագրում է խնամքով եւ քրիստոնեական վարդապետությունը բնորոշող բառապաշարի ընտրովի գործածությամբ, ինչի նպատակը նոր հավատքը ներազդու դարձնելն է:

Նպատակահարմար ենք գտնում բնագրում գործածված կրոնական բովանդակության յուրաքանչյուր բառ մեկնաբանել իմաստային մանրակրկիտ վերլուծությամբ, ինչը հիմք է կրոնական եզրույթների ճշգրիտ սահմանազատման համար մի կողմից եւ նրանց՝ իբրեւ այդպիսին, նաեւ տարժամանակյա դիտակետում գնահատելու համար: Անշուշտ, յուրաքանչյուր բառ արժեւորվում է նաեւ մյուս բառերի հետ ունեցած հարաբերակցության տիրույթում: Այս դեպքում հստակ է դառնում գրաբարի կարեւորագույն դերն արդի արեւելահայերենի բառապաշարի հարստացման եւ եզրույթային համակարգի ձեւավորման գործում:

Բնագիրն սկսվում է երրորդ դպրությամբ⁸: Ա. ենթագլխում գործածված են կրոնական բովանդակության հետեւյալ բառերը՝ ֆարզութիւն, առաֆեալ, մարտիրոսութիւն, վարդապետութիւն, հաւատ(ֆ), ֆարզութիւն, ֆարզ:

Քարոզ բառը փոխառություն է ասորերենից, բազմիմաստ է եւ ունի հետեւյալ իմաստները՝ 1) ի լուր ամենքի իշխանության հրովարտակները, հրամանները եւն հայտարարող՝ ազդարարող, մունետիկ, 2) մունետիկի կողմից հրապարակված հրաման կամ հայտարարություն, 3) երաժիշտ, նվագածու, 4) ժամասացության ժամանակ սարկավագի ասածը իբրեւ պատվեր, կարգադրություն, 5) կրոնական տոնական երգ, զանն: Քարոզ բառի հինգ իմաստներից միայն երկուսն են կրոնական: Այսօր ունենք ֆարոզ (արշավ) քաղաքական եզրույթը, որը լայն գործառույթ ունի քաղաքական կյանքում:

Քարոզութիւն-ն ավելի շատ եկեղեցական-կրոնական բովանդակության բառ է մեկնաբանված (ԳԻՐ, էջ 634). 1) քարոզելը, հրապարակավ հայտարարելը՝ հռչակելը, հաջորդող երեք իմաստները կրոնական են՝ 2) ֆարոզ-

⁸ Հեղինակն առաջաբանում նշում է. «...են սորք գորք մատենաք...» (էջ 6)՝ երրորդ, չորրորդ, հինգերորդ եւ վեցերորդ. այս մասին մանրամասն տես աշխարհաբար բնագրի թարգմանիչ Ստ. Մալխասյանցի դիտարկումը՝ ծանոթ. 3, էջ 419:

ված խոսք, պատվիրան, ավետիք եւն, 3) ժամերգության ֆարոզ, եկեղեցական բեմասացություն, 4) սարկավագի ֆարոզը, խոսքը (նմանապես ֆարոզել բայի երրորդ իմաստը եկեղեցական բովանդակություն է՝ բարձր ձայնով պատվերը կամ կարգն ասելը (սարկավագ): Բնագրում գործածված է կրոնական իմաստով բառ՝ «...ի ֆարոզութենէ Թաղէոսի Առաքելոյ» (էջ 12):

Առաքելալ բառի համար ԳԲԱ-ն առանձնացնում է երկու իմաստ՝ 1) առաքված, մեկի կողմից ուղարկված, եւ 2) կրոնական՝ Քրիստոսի տասներկու աշակերտներից յուրաքանչյուրը: Բնագրում ունենք «Թաղէոսի Առաքելոյ» (էջ 12), առաքելասպան (էջ 12) բառերը: Գ. Ենթադրվում գործածված է առաքելաբան (էջ 14) բառը, որ նշանակում է առաքյալների վկայարան:

Մարտիրոս, մարտիրոսություն — փոխառություն է հունարենից, նշանակում է հավատքի համար իր կյանքը զոհաբերած անձ, վկա: Բնագրում գործածված է նահատակվել, մարտիրոսանալ իմաստով. «...ի մարտիրոսութենէն մինչեւ ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի...» (էջ 12):

Վարդապետ-ը փոխառություն է պահլավերենից, բազմիմաստ բառ է, ունի՝ 1) ուսուցիչ, ուսման պետ, առաջնորդ, 2) արհեստավորների պետ, վարպետ, 3) պատճառ, դրդիչ, սաղրիչ իմաստները, վարդապետությամբ՝ «...վարդապետությամբ Գրիգորի...» (էջ 12), որն արտահայտում է վարդապետել, քարոզել իմաստները:

Հաւատ(ք) — բազմիմաստ բառ է. ԳԲԱ-ն բառի երկրորդ եւ չորրորդ իմաստները ներկայացնում է «Յատկապէս՝ կրօնական դաւանանքները իբրեւ ճշմարտութիւն ընդունելը, աստծու պատգամներին հաւատալը. ուխտ, դաշինք» (ԳԲԲ, էջ 57): Ստ. Մալխասյանցն աշխարհաբար թարգմանության մեջ ավելացնում է քրիստոնեական բառը (էջ 13):

Վերոհիշյալ բառերը կրոնական բովանդակությամբ եզրույթներ են:

Բ. Ենթադրվում հեղինակը գործածել է ֆահանայ, ֆահանայապետ, եպիսկոպոսակից բառերը:

Եպիսկոպոս-ը փոխառություն է հունարենից, ունի՝ 1) կրոնական հոգեւոր աստիճան եւ կոչում, 2) գավառի՝ վիճակի՝ թեմի կրոնական առաջնորդ, որ ունի ֆահանաներ ձեռնադրելու իրավունք իմաստը: Բնագրում առկա է եպիսկոպոսակից (եպիսկոպոսի աստիճանակից՝ պաշտոնակից) բառը: Գ. Ենթադրվում գործածված է նաեւ եպիսկոպոսապետ, որ նշանակում է եպիսկոպոսների պետ՝ արքեպիսկոպոս, կաթողիկոս, պատրիարք: Գ. Ենթադրվում լեցուն է կրոնական եզրույթներով:

Քահանայ բառը փոխառություն է ասորերենից եւ ունի հետեւյալ նշանակությունները՝ 1) Աստծու սպասավոր, պաշտոնյա, 2) հին հրեաների մեջ՝ ղեկավար ցեղից ընտրված անձ, որ կատարում է կրոնական արարողություններն ու ծեսերը, 3) հեթանոսական մեհյանի քուրմ, 4) քրիստոնեական եկեղեցու պաշտոնյա, որ իրավունք ունի կատարելու եկեղեցական բոլոր կրոնական արարողություններն ու ծեսերը՝ բացի ձեռնադրությունից, տերտեր, երեց:

Բնագրում գործածված է քահանայապետ (էջ 14) բառը: ԳԲԲ-ում նշվում են հետեւյալ նշանակությունները՝ 1) քահանաների պետ, 2) Քրիստոս՝ իբրեւ եկեղեցու եկեղեցականների դասի գլուխ, 3) եկեղեցու բարձրաստիճան պաշտոնյա, պատրիարք, եպիսկոպոս, կաթողիկոս, 4) հրեշտակների զորապետ, 5) քրմապետ (մեհյանի):

Եկեղեցի — փոխառություն է հունարենից, որի համար ԳԲԱ-ում նշվում է 4 իմաստ՝ 1) ժողովուրդ, 2) մարդկանց հավաքույթ, 3) մարդկանց բազմություն, որ միացած է մի կրոնով, 4) շինություն, ուր հավաքվում են կրոնական պաշտամունքային արարողություններ կատարելու. ժամ, տաճար: Բնագրում ունենք «ի մեծն յառաջին ի մայրն եկեղեցեաց Հայոց, որ էր յերկրին Տարօնու (էջ 14): Մայր եկեղեցի կամ եկեղեցեաց կայուն կապակցությունը եւս եզրույթ է, որը նշանակում է գլխավոր աթոռանիստ եկեղեցի (ԳԲԲ, 143):

Բազին — բազ արմատը փոխառություն է պահլավերենից: ԳԲԱ-ում բազին բառի հետեւյալ իմաստներն են նշվում՝ 1) զոհի սեղան, հեթանոսական զոհարան, 2) եկեղեցու զոհասեղան, 3) հեթանոսական մեհեան, կուռքերի տաճար, կռատուն:

Կռտք եզրույթն ունի հետեւյալ իմաստը՝ մարդու կամ կենդանու կերպարանքով արձան, որ հեթանոսները պաշտում էին որպես աստված:

Քուրմ (ասոր.) — հեթանոսական կրոնի սպասավոր, քահանա:

Սուրբ — ԳԲԲ-ում նշվում են մաքուր, անառաղ իմաստները: Վեց, յոթ եւ ութերորդ իմաստները կրոնական են՝ 6) աստվածային օրենքներին համապատասխան, ուղղափառ, ճշմարիտ, 7) մակդիր Աստված բառի, 8) եկեղեցու կողմից ճանաչված, աստվածահաճո անձ: Բնագրում գործածված է 8-րդ իմաստով՝ «սուրբ Վրթանես» (էջ 14):

Սրբանալ բայի համար ԳԲԲ-ն նշում է հետեւյալ իմաստները՝ 1) սուրբ, մաքուր՝ նվիրական դառնալ, 2) արդարանալ, 3) պարկեշտ, համեստ, չափավոր լինել:

Խոսելով հեթանոսական պաշտամունքի վայրերի մասին՝ Բուզանդը գրում է. «... ապա յանուն աստուածութեանն սրբեցան, եւ եղեն տուն աղօթից եւ տեղի ուխտից ամենայն ումեք» (էջ 14):

Անդրադառնանք տուն բառին. աստվածաբանական գրականության մեջ հաճախադեպ են «տուն աղօթից», «տուն Աստուծոյ» կապակցութիւնները՝ եկեղեցի նշանակութեամբ: Տուն բառը բազմիմաստ է. ԳԲԲ-ում նշվում է տասը իմաստ, որոնցից 4-րդը՝ եկեղեցի, տաճար: Տուն բառը, միանալով կրոնական իմաստ ունեցող բառերին, կազմում է կրոնական բովանդակության դարձվածքներ: ԳԲԲ-ում վկայված են տուն բառով կազմված տարբեր կապակցութիւններ, որոնցից կրոնական իմաստով՝ տուն աղօթից, տուն վկայութեան, իսկ աղօթք բառի համար ԳԲԱ-ում վկայված են հետեւյալ իմաստները՝ 1) աղաչանք առ Աստված, 2) Աստծուն դիմելու սահմանված կարգ:

Մեր նյութի շրջանակում հանդիպել ենք տուն խորհրդոց կապակցութեանը՝ խորհրդարան իմաստով: Բացի կրոնականից՝ այն ունի նաեւ ընդհանրական նշանակութիւն: ԳԲԱ-ն վկայում է գրաբարի համար գործառական խորհուրդ եւ խորհրդարան բառերը: Խորհուրդ-ը բազմիմաստ բառ է. 2-րդ իմաստը ԳԲԱ-ն նշում է հարցերի, խնդիրների համատեղ խորհրդակցություն իմաստը:

Գրաբարն ունի նաեւ խորհրդարան բառը, որի չորս իմաստներից առաջինը խորհուրդ անելու, խորհրդակցելու տեղ իմաստն է. այս իմաստով այն հոմանիշ է դառնում տուն խորհրդոց դարձվածքին: Արդի արեւելահայերենում այն պետական կառավարման իմաստով եզրույթ է՝ ազգային ժողովի խորհրդարան: Տուն ուխտից կամ տեղի ուխտից կապակցութիւնը եւս եկեղեցի նշանակութիւնն (այլեւ մատուռ, ժամ, տաճար) ունի:

Ուխտ-ը (պհլ.) բազմիմաստ բառ է: ԳԲԲ-ում նշված ինն իմաստներից վեցը կրոնական են՝ 4) Աստծու կտակը՝ կամքը մարդկանց, 5) Աստծու կտակը պարունակող գիրք՝ կտակարան (Հին եւ Նոր), 6) կրոնական միաբանութիւն, միութիւն, միավորում, 7) աղաչանք առ Աստված, աղոթք, 8) վանք, 9) ուխտատեղ, սրբավայր: Բնագրում ունենք տեղի ուխտից (էջ 14)՝ ուխտատեղի իմաստով:

Մեհեան (իրան.) բառի երեք իմաստներն էլ կրոնական են՝ ա) հեթանոսների կրոնական պաշտամունքի տաճար, կռատուն, բ) զոհ մատուցելու սեղան մեհյանում, զոհարան, բազին, գ) կուռք, հեթանոսական աստծու արձան (ԳԲԲ, էջ 170):

Աստուած — Աստված, տեր.

Տէր — ԳԲԱ-ում նշվում է 9 իմաստ, որից կրոնական են՝ ա) Հայր Աստված, բ) Քրիստոս: Բուզանդը գործածում է Աստուած եւ Տէր բառերը Քրիստոս իմաստով: Այս բառերին գրաբարում հոմանիշ է նաեւ է-ն, որը բազմիմաստ է, եւ այդ իմաստների շարքում է Աստված բառը: Բուզանդն այն չի գործածում:

Խաչ — երեք իմաստ է առանձնացնում ԳԲԱ-ն՝ 1) խաչածեւ փայտ, որի վրա գամում էին մահապարտին մինչեւ մեռնելը, 2) կրոնական նշանակութեամբ՝ հատկապես այն խաչը, որի վրա խաչեցին Քրիստոսին, 3) փխբ.՝ շարշարանք, վիշտ:

Պատարագ-ը գրաբարում ունի՝ 1) նվեր, ընծա, 2) զոհ, մատաղ (Աստծուն) ընծայված, 3) կաշառք իմաստները (ԳԲԲ, էջ 397):

Հայտնի է՝ քրիստոնեական Եկեղեցու պաշտամունքային գլխավոր արարողությունը պատարագն է: Բնագրում ունենք «Սա երթեալ կատարէր անդ ըստ սովորութեանն զՏեառնն զխաչակաճ գիրկութեան զպատարագն գոհութեան, զհաղորդութիւն շարշարանաց զյիշատակի զկենդանարարն ու զազատիչն զմարմին եւ զարին Աստուածորդոյն Տեառն մեռոյ Յիսուսի Քրիստոսի» (էջ 14):

Նշան — փոխառություն է պահլավերենից. ԳԲԲ-ում նշվում է 12 իմաստ. 3-րդ իմաստն է հրաշք, սքանչելագործություն: Բնագրային օրինակ. «...ուր նշանօքն եղելօք կործանեցան բազին մեհենիցն յայնժամ վաղ եւս առ մեծաւն քահանայապետաւն Գրիգորի» (էջ 14): Ստ. Մալխասյանցն աշխարհաբար թարգմանության ծանոթագրությամբ նշում է, որ հրաշք բառն անգործածական է դասական հեղինակների երկերում: Այդ իմաստով Բուզանդի գործածած նշանները հիշատակում է նաեւ Ազաթանգեղոսը՝ պատմելով, թե ինչպես մարդիկ մուրճերով չէին կարողանում քանդել մեհյանները, եւ Ս. Գրիգորը խաչի նշանով նրանց հիմնահատակ կործանեց ու միանգամայն անհետացրեց.... (տե՛ս ծան. 6, էջ 419):

Հաղորդութիւն բառի 3 իմաստներից 2-ը եկեղեցական են՝ ա) քրիստոնեական եկեղեցու խորհուրդներից, ծեսերից մեկը, բ) օրհնած նշխար եւ գինի, որ իբրեւ Քրիստոսի մարմին եւ արյուն ճաշակում են հավատացյալները. սրբություն, ճաշակ:

Նշենք, որ նշխար-ը (պհլ.) բազմիմաստ բառ է, որ նշանակում է՝ 1) հացի, կերակրի, հնձի եւն-ի մնացորդ, 2) որեւէ բանի պահպանված մաս, 3) եկեղեցական բով.ն՝ սրբերի կմախքից մնացած մաս, մասունք:

Օրհնված նշխարը հացի օրհնված կտորն է, որ խորհրդանշում է Քրիստոսի մարմինը: Այն սուրբ հաց է, որ տրվում է հավատացյալներին՝ իբրեւ հաղորդություն:

Երանելի բառն ունի՝ 1) երանի տալու արժանի, երջանիկ, 2) երանություն բերող՝ պարգեւող՝ խոստացող, երանական:

Երանելի, սբանչելի (այսօր նաեւ երջանկահիշատակ) բառերը Եկեղեցու սպասավորների անվանումների հետ են գործածվում եւ կազմում կայուն կապակցություններ, օր.՝ երանելի Վրթանէս (եպիսկոպոսապետ) (էջ 16), «Եւ ընդնմին սուրբն երանելի մանուկն մարգարէ» (էջ 16):

Մարգարէ բառը փոխառություն է պահլավերենից եւ ունի ապագան գուշակող, Աստծու կողմից պատգամախոս իմաստը: Բնագրում ունենք մարգարէարան, որ նշանակում է մարգարեի անունով վկայարան կամ մատուռ, ինչպես՝ «....առաւել եւս ի մեծի մարգարէարան մատրանն Յովհաննու: Սոյնպէս եւ յառաքելարանս Տեառն աշակերտացն, սոյնպէս եւ ի վկայարանս» (Մարտիրոսացն.... (էջ 16)):

Մատուռն (յուն.) — ԳԲԲ-ն նշում է հետեւյալ իմաստները՝ 1) վկայարան, վկայի՝ մարտիրոսի նշխարների ամփոփման տեղում կամ նրա հիշատակին կառուցված փոքր եկեղեցի, աղոթատեղի, աղոթարան, 2) բոլոր մարտիրոսների տոնի օրը: Բնագրում գործածված է 1-ին նշանակությամբ:

Վկայ—վկայարան—վկայանոց. վկայ (պհլ.) բառի համար ԳԲԲ-ն նշում է 2 իմաստ՝ 1) իր տեսածն ու լսածը հաստատող անձ, որպէս ականատես՝ հավաստող. այս իմաստով այն արդի արեւելահայերենում իրավաբանական եզրույթ է: Կրոնական իմաստն է՝ հավատի համար նահատակված մարդ, մարտիրոս. այս պարագայում այն կրոնական բովանդակություն ունեցող եզրույթ է:

Վկայարան բառի համար ԳԲԲ-ն նշում է 2 իմաստ՝ 1) մատուռ՝ կառուցված վկայի նահատակության կամ նրա նշխարների ամփոփման տեղում, մարտիրոսանոց, 2) վկայություն: Այն արտահայտվում է նաեւ տուն վկայութեան դարձվածքով, առաքելարան՝ առաքյալների վկայարան:

Վկայանոց նշանակում է վկայարան, մատուռ:

Անդրադառնանք աթոռ եւ սեղան բառերի մեկնություններին: Աթոռ բառի համար ԳԲԱ-ն տալիս է հետեւյալ իմաստները՝ ա) նստարան՝ թիկնակով կամ առանց թիկնակի, բ) աթոռ՝ իբրեւ նշան պաշտոնի կամ իշխանության, գ) նստարան բնական կարիքի համար:

Բնագրում գործածված է պաշտոնի կամ իշխանության խորհրդանիշ իմաստով. «Եւ նստաւ Փառէն յաթոռ հայրապետական սակաւ ժամանակաւ» (էջ 50):

Այսօր էլ է այն պահպանել պաշտոնի կամ իշխանության խորհրդանիշի իմաստը ինչպես աշխարհիկ, այնպես էլ եկեղեցական տիրույթում:

Կահկարասու իմաստը պահպանել է ինչպես աթոռ, այնպես էլ սեղան բառը: Սեղան-ը նույնպես բազմիմաստ բառ է, որի համար ԳԲԲ-ն նշում է յոթ իմաստ, որոնցից երեքը՝ կրոնական բովանդակությամբ՝ 1) կարասի՝ զանազան գործողությունների համար, ճաշասեղան, 2) կերակուր, 3) հացկերույթ, կոշունք, 4) դրամափոխի վաճառասեղան, 5) զոհասեղան, զոհարան, բազին, 6) պատարագ մատուցելու սեղան եկեղեցում, խորան, 7) Քրիստոսի խաչը: Բնագրային օրինակ՝ «Այս տեղիքս սմա էին յանձն հանդերձ գաւառօքն յորս էին հաւատարիմ էր սա այնմ զլիաւոր սեղանոյն իշխանութեան աթոռոյն հայրապետացն հաստատութեան ուխտին կաթողիկէ եկեղեցւոյն» (էջ 60):

Քորեպիսկոպոս (էջ 58, 60 եւն) — փոխառություն է հունարենից. նշանակում է գավառի եպիսկոպոս, թեմական եպիսկոպոսի փոխանորդ, օրինակ՝ «Եւ էր սորա ընկալեալ քորեպիսկոպոսութեան ձեռնադրութիւն աստիճանին ի ձեռաց մեծի Գրիգորի» (էջ 60):

Հօտ, հօտապետութիւն — հօտ-ը բազմիմաստ բառ է՝ 1) միասին արածող ոչխարների հօտ, 2) երամակ, նախիր, 3) փխբ.՝ մարդկանց խումբը, հավատացյալ ժողովուրդ:

Հօտապետ նշանակում է հոգեւոր հովիվ, հովվապետ, եկեղեցու առաջնորդ, ինչպես՝ «Սակայն փոյթք եղեն նոքա ոչ վասն ճշմարտութեան ինչ խնդրել իւրեանց հովիւ կամ առաջնորդ» (էջ 56), 1) որ կայցէ գլուխ ժողովրդեանն հօտապետութեանն, հայրապետ (էջ 48) նշանակում է նախահայր (էջ 56), նահապետ, 2) եկեղեցու հայրերի պետ, ավագ եկեղեցական եպիսկոպոս, 3) որեւէ եկեղեցու պետ, պատրիարք, կաթողիկոս:

Կաթողիկոս (հուն.) — եկեղեցու պետը եւ նրա բարձրագույն տիտղոսը, եպիսկոպոսապետ, հայրապետ, կաթողիկոսութիւն՝ «....էտուն ի կաթողիկոսութիւն գՅուսիկն ձեռնադրել» (էջ 48):

Հետաքրքիր մեկնություն ունի տեսիլ բառը. ԳԲԲ-ում նշվում է ութ իմաստ՝ 1) տեսք, կերպարանք, 2) պատկեր, նմանություն, 3) հայտնություն, տեսիլիք, 4) երագ, 5) տեսություն, հանդես, 6) տեսողություն, տեսանելիք, տեսնելը, 7) տեսանելի իրեր, 8) տեսողություն, զննու-

թյուն: Բնագրում գործածված է հայտնություն, տեսիլ, նաեւ երազ իմաստներով. օր.՝ «Յայնմ տեղուջ ծածկեցին զմարմին սրբոյն Դանիէլի ընդ հողով ըստ յառաջագոյն տեսեանն, ըստ հրամանի նոցա տուեալ» (էջ 68):

Այսօր շատ գործառական է տեսլական բառը քաղաքական, հրապարակախոսական, գիտական ոճերում, որն ունի տեսնելիք իմաստը (ԳԲԲ-ն տեսլական բառը վկայում է, բայց ոչ արդի իմաստով. այն գրաբարում ածական է եւ նշանակում է առանձնահատուկ, մասնավոր):

Դրախտ (պ՛հլ.) — 1) պտղատու ծառերի եւ ծաղիկների այգի, պարտեզ, բուրաստան, 2) եղեմ, 3) երկնային արքայություն:

Բնագրային օրինակում այն բնակավայր նշանակող հատկանվան բաղադրիչ է. «....որում անուն տեղոյն իսկ Հացեացն դրախտ կոչեն» (էջ 62, 68):

Մկրտութիւն բառի 3 նշանակություն է վկայված ԳԲԲ-ում, որոնցից մեկը կրոնական է՝ 1) ջրի մեջ ընկղմելը, ջրով լվանալը, լվացում, 2) (կրոն.) մկրտելու արարողությունը, կնունք, 3) փխբ.՝ հավատի համար արյուն թափելը:

Բնագրի օրինակը. «....որ էր մայր եկեղեցեացն Հայոց, մօտ յակն աղբերն՝ որ առնէր Դրիգոր զմկրտութիւնսն աշխարհազօր բազմութեանն ի տեղուջն՝ որ անուանեալ կոչի Հացեաց դրախտ» (էջ 68):

Նոյեան տապան — բնագրային օրինակ՝ «Եւ զբերեալ պարգեւացն զշնորհս իւրեանց յօժարութեամբ ընդունէին. որ մինչեւ ցայսօր նշանակ սքանչելութեան կայ պահեալ առ նոսա երեւույթ փայտն հայրապետական Նոյեան տապանին (էջ 40):

Տապան բառը բազմիմաստ է՝ 1) արկղաձեւ չորս կողմը փակ նավ (Նոյի), 2) ննջեցյալին թաղելու արկղ, դագաղ, 3) լայնաբարձ գերեզման, շիրիմ: Նոյան տապան-ն աստվածաբանական կայուն կապակցություն է:

Պահս պահել — պահք. պահեցողություն, որ արտահայտում է որոշ ժամանակ ուտիսվա կերակուրներ կամ ամբողջ օրը ոչինչ չուտելով, պաս, ծոմ: Բնագրային օրինակ՝ «....ապա առնուին պահս պահել եւ խնդրել յԱստուծոյ, զի փրկեսցէ զնոսա ի դառն դահճէն» (էջ 41):

Աւետարան — 1) Քրիստոսի վարդապետությունը՝ ուսմունքը, 2) այն գիրքը, որ պարունակում է Քրիստոսի վարդապետությունը եւ նրա կյանքի պատմությունները:

Աւետարանել — 1) Ավետարանի վարդապետությունը քարոզել, 2) ավետել, 3) հռչակել, քարոզել՝ «....եկաց առաջի նոցա, սկսաւ քարոզել եւ աւետարանել նոցա զՔրիստոս» (էջ 26):

Քրիստոնէութիւն — 1) քրիստոնեական կրոն, 2) հավաք,՝ քրիստոնյաներ, 3) քրիստոնյա երկիր (ԳԲԲ, 643): Բնագրային օրինակներից. «....զօրէնս Քրիստոնէութեան», նույնն է՝ «զօրէնս Քրիստոսի» (էջ 26):

Հրեշտակ (պ՛հլ.) — 1) կրոն.՝ գերբնական էակ, աստծու պատգամաբեր, 2) մարգարե, առաքյալ՝ իբրեւ աստծու պատգամախոս, պատգամաբեր, 3) կանխահայտ նշան, նշանակ, 4) հեթանոսական աստված, դեւ: Ի թիվս կրոնական նշանակության վերոհիշյալ իմաստների՝ ԳԲԲ-ն նշում է նաեւ պատգամավոր, սուրհանդակ, թղթատար, լրաբեր իմաստները, որոնք բնորոշ էին նաեւ դեսպան բառին: Բերենք բնագրային օրինակներ՝ «.... իսկ մարդպետն Դղակ յղէր հրեշտակս խորհրդով» (էջ 310): Այստեղ դեսպան իմաստով է գործածված: «....ամենեւին զամենայն յամենայն հրեշտակակրօն զանձն ցուցանէր, զամենայն ըստ պարգեւացն աստուծոյ շնորհացն կատարէր» (էջ 50): Երկրորդ օրինակում (հրեշտակ+կրօն) քրիստոնէություն իմաստով է գործածված:

Աստվածաբանական գրականության մեջ գործածվում է հովիւ բանաւոր հօտից կամ խաշանցն կապակցությունը: Հովիւ բառի համար ԳԲԲ-ում նշվում են հետեւյալ իմաստները՝ 1) ոչխար արածեցնող, խաշնարած, 2) փխբ.՝ ժողովրդի առաջնորդ, կառավարող, կրօնական համայնքի առաջնորդ: Օրինակ՝ «Քրիստոսական բանաւոր խաշանցն հովուելով, աւետարանական պատգամաւորօքն խրատելով ընձեռացաւ (էջ 50):

Պատուիրան (պ՛հլ.) — կրոնաբարոյական պատվեր՝ հրաման, հրահանգ, հանձնարարություն, պատգամ:

Բնագրում ունենք «Զի անօրինեցաք եւ յանցեաք եւ ապստամբեցաք մեք ի քէն. մեղաք յամենայնի եւ պատուիրանաց քոց ոչ անսացաք (էջ 300):

Երէջ — բազմիմաստ բառ է՝ ավագ, առաջինը տան մեջ իմաստներով: Եկեղեցական սպասավոր՝ ֆահանա իմաստն է կրոնական նշանակության:

Սարկաւագ — ԳԲԲ-ում նշվում են հետեւյալ իմաստները՝ 1) սպասավոր, ծառա, 2) եկեղ.՝ քահանայից կրտսեր եկեղեցական պաշտոնյա, որ սպասավորում է պատարագչին:

Ամփոփելով՝ նշենք, որ «Փաւստոսի Բուզանդացոյ պատմութիւն Հայոց», կամ ավելի հին՝ իսկական անունով՝ «Բուզանդարան

պատմութիւնք» կոչվողերկում կրօնական բովանդակության բառերն ու եզրույթները հաճախադեպ են: Մեր ներկայացրած աստվածաբանական 45 եզրույթները վերաբերում են հեթանոսական շրջանին հաջորդած քրիստոնեությանը:

Կրօնական բովանդակության բառերն իբրեւ եզրույթներ ենք գնահատել, եթե դրանք միայն կրօնական բովանդակությամբ են, կամ բազմիմաստ լինելով՝ դրանց իմաստային տիրույթում գերակշռող են կրօնական իմաստները:

Կրօնական բովանդակությամբ բառերն ու եզրույթները ներկայացնում են քրիստոնեական վարդապետությունը, կրօնական շինությունները, եկեղեցուն սպասարկող եւ քրիստոնեական վարդապետությունը քարոզող եւ տարածող եկեղեցական տարբեր պաշտոնները, եկեղեցու սպասավորների հոգեւոր տարբեր աստիճանները: Բնականաբար կան նաեւ հեթանոսական շրջանին բնորոշ եզրույթներ:

45 եզրույթներից 10-ը փոխառություն են պահլավերենից, 6-ը՝ հունարենից, 2-ը՝ ասորերենից, եւ մեկը՝ զենդերենից: 26-ը բնիկ հայերեն բառեր են: Բնականաբար տիրապետող են քրիստոնեական վարդապետությունը բնորոշող եզրույթներն ու կրօնական բովանդակության բառերը, որոնք ներազդու են դարձնում նոր հավատքը, որի քարոզչությանն էլ ուղղված է նրանց գործառնությունը:

РЕЗЮМЕ

Исследование посвящено рассмотрению слов религиозного содержания в грабаре и оценке этих же терминов на материале оригинала работы П. Бузанда «История армян». Синхроническое рассмотрение терминов грабара (древнеармянский язык) важно как с синхронической, так и с диохронической точек зрения, поскольку отдельное рассмотрение терминов грабара до сих пор не встречается в грабаровских исследованиях, тогда как терминосистема грабара является важнейшей основой современного восточноармянского терминообразования. Слова религиозного содержания многозначны, и помимо религиозного имеют также другие значения. Мы оценили слова, имеющие только религиозные содержание, а в случае многозначности преобладают религиозные значения. Нами было рассмотрено около 45 терминов, как

в совокупности соотношения слов религиозного содержания, так и других лексико-семантических пластов.

SUMMARY

This terminological study takes into consideration 45 words of religious content in the Classical Armenian language, gleaned from the “History of the Armenians” by P. Buzand, and evaluates their broad semantic significance—underscoring their religious connotation. Such consideration of Classical Armenian terms is important both from synchronic and diachronic points of view, to show acquired meanings over time in both religious and secular contexts, as expected in an evolving language. Words of religious content are polysemic and have other general meanings besides the religious one. Although we have evaluated words with only religious content, we have shown how religious meanings predominate even in polysemy and through the semantic layers of the vocabulary.

